

Tomasz NESTERAK

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Nowy Sącz

Senior wobec przemian współczesnej rodziny

A senior facing changes
of a modern family

Słowa kluczowe: rodzina, senior, edukacja dorosłych.

Key words: family, senior, adult education.

Summary

In the context of aging societies a lot is spoken and written about the economic, social and vocational situation of senior people, but it is also worth considering, how the social, technological and civilization changes alter contemporary seniors. Long-life education is a quite popular idea, but more should be spoken and written about what is really changing in the seniors' family life, the importance of changing family structure, how the value system of nowadays society is changing and how it can influence functioning of elderly people in their family environment, which is often the most important life environment for them. The article is an attempt to describe those changes, which are of the highest significance for the family life of nowadays seniors.

1. Ewolucja funkcji rodziny

Współczesna rodzina ulega nieustannym przemianom. Tego możemy się dowiedzieć z wielu dyskusji i analiz akademickich (S. Kawula, J. Brągiel, W. Janke, A. Kwak, Z. Tyszka itd.). Zmiana więzi rodzinnych, struktury rodziny czy organizacji życia rodzinnego związana była z procesem urbanizacji i industrializacji¹. Zanikają układy patriarchalne, rodziny wielopokoleniowe, można zauważyć dominację związków osobowych nad rzeczowymi². Problem funkcji rodziny stał się szczególnie ważny w okresie bardzo dynamicznych i ważnych przemian współczesnego świata. Rewolucje technologiczne przyniosły ze sobą rewolucję kulturową, zmianę modelu rodziny, zmianę stylu życia. Pomimo tych przemian większość podstawowych funkcji rodziny nie uległa zmianie. Rozpatrując różne funkcje rodziny, do najważniejszych można zaliczyć trzy podstawowe³:

- prokreacyjną,
- socjalizacyjną,
- ekonomiczną

oraz ich pochodne: towarzysko-kulturalną, psychohigieniczną, ekspresji uczuć, zabezpieczającą itd. Powyżej wymienione funkcje przez wielu badaczy wskazywane były w ostatnich kilkudziesięciu latach jako dominujące. Jednak pojawiają się głosy twierdzące, że część funkcji realizowanych do tej pory w małżeństwie (przypisanych do niego) jest dzisiaj coraz częściej realizowanych poza nim. Przykładem jest coraz większa liczba par zamieszkujących ze sobą bez formalnego zawarcia związku małżeńskiego czy realizacja funkcji seksualnej poza małżeństwem. Innymi przykładami mogą być wzrastająca liczba dzieci urodzonych poza związkami małżeńskimi czy też wzrastająca liczba ośrodków opiekuńczych dla osób starszych. Z. Tyszka łączy zmiany w funkcjonowaniu rodzin ze zmianami społecznymi⁴. Te zmiany nie są obojętne dla najstarszej części społeczeństwa. Jeśli wziąć pod uwagę np. funkcję zabezpieczenia materialnego (ekonomiczną), to w ciągu kilkudziesięciu lat sytuacja seniorów zmieniła się diametralnie – wcześniej osoby starsze były całkowicie uzależnione od członków swoich rodzin. Dzisiaj większość osób starszych ma emerytury, renty, dlatego zmienia się ich pozycja w rodzinie – szczególnie wtedy, gdy mogą i wspierają młodszych członków rodziny. B. Ziębińska, opisując uczestnictwo seniorów w funkcjonowaniu rodziny uważa, że szczególnie ważne są funkcje ekonomiczne, socjopsychologiczne oraz legalizacyjno-kontrolne⁵. Rozważając udział osób starszych w realizacji funkcji ekonomicznej, należy wziąć pod uwagę bezrobocie i sytuację finansową seniorów, która nie zawsze jest bardzo zadowalająca, ale przynajmniej jest stabilna – osoby te posiadają świadczenia emerytalne, rentowe. Niezależność finansowa jest czynnikiem spajającym więzi rodzinne. Dzięki środkom finansowym uzyskiwanym

¹ S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny*, Toruń 2006, s.117.

² Tamże, s.118.

³ Tamże, s.264.

⁴ Z. Tyszka, *Rodzina we współczesnym świecie*, UAM, Poznań 2002, s.14-18.

⁵ B. Ziębińska, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010, s. 134–135.

z tytułu renty lub emerytury seniorzy nie stanowią ciężaru dla swoich dzieci, lecz mogą je wspierać⁶. Im młodsza osoba, tym bardziej pomaga swoim dzieciom czy wnukom, w miarę starzenia się realizacja tej funkcji przesuwana jest w kierunku pomocy starszym członkom rodziny. B. Ziębińska, pisząc dalej o funkcjach, rozpatruje funkcje socjopsychologiczne, zaliczając do nich funkcje: socjalizacyjną, kulturową, rekreacyjno-towarzystwą i emocjonalno-ekspresyjną⁷. Jeśli chodzi o realizację tych funkcji, dziadkowie mają największe możliwości. Wielu rodziców jest zbyt zajętych pracą (np. w wyniku zmiany pozycji zawodowej kobiet), obowiązkami, by uczyć dzieci kultury społeczeństwa, w którym dziecku przyjdzie żyć. Dziadkowie mają więcej czasu i dużo możliwości uczestnictwa w wielu istotnych dla dziecka momentach życia. Podobnie uważa Z. Szarota, która pisze, że polska rodzina to miejsce, w którym ludzie starsi mogą utrzymywać stałe i bliskie kontakty międzyludzkie, uczestnicząc np. w ważnych rodzinnych wydarzeniach i uroczystościach⁸. Z różnych badań wynika, iż coraz więcej osób starszych zajmuje się dziećmi w swoich rodzinach⁹. W rodzinach kształtują się więzi międzypokoleniowe, osoba starsza ma poczucie uczestnictwa w życiu społecznym poprzez kontakt z gronem członków swojej rodziny, nie jest izolowana od głównych nurtów życia społecznego¹⁰. Korzyści z takich relacji są obopólne, tzn. zarówno dzieci mają kontakt z większą liczbą członków rodziny i czerpią z tego zadowolenie i radość, jak i dziadkowie mogą się czuć potrzebni, sprawni, a na dodatek relacje między dziadkami i wnukami uważane są za źródło zadowolenia i stanowią trudną do porównania z jakimikolwiek instytucjonalnymi formami płaszczyznę działań opiekuńczo-wychowawczych¹¹.

2. Przemiany struktury rodziny

Zmiany strukturalne rodziny wynikają z takich przyczyn jak: spadek liczby urodzeń i małżeństw, wzrost liczby rozwodów i separacji, nasilenie tendencji do samodzielnego zamieszkiwania przez młodych ludzi, przestrzenna izolacja dużych rodzin w wyniku wzrostu mobilności zawodowej, wzrost liczby rodzin nuklearnych i jednoosobowych gospodarstw domowych, nasilająca się indywidualizacja i emancypacja kobiet¹². Zmiany w strukturze współczesnej rodziny nuklearnej powodują, że większość potrzeb człowieka może zaspokoić poza domem. Coraz częściej wydaje się, że

⁶ Z. Szarota, *Starzenie się i starość w wymiarze instytucjonalnego wsparcia na przykładzie Krakowa*, Wydawnictwo UP, Kraków 2010, s. 108.

⁷ B. Ziębińska, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010, s. 134–135.

⁸ Z. Szarota, *Starzenie się i starość w wymiarze instytucjonalnego wsparcia na przykładzie Krakowa*, Wydawnictwo UP, Kraków 2010, s. 108.

⁹ B. Ziębińska, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010, s. 137.

¹⁰ Z. Szarota, *Starzenie się i starość w wymiarze instytucjonalnego wsparcia na przykładzie Krakowa*, Wydawnictwo UP, Kraków 2010, s. 108.

¹¹ B. Ziębińska, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010, s. 138.

¹² Tamże, s. 133.

jedynym spoiwem jest konieczność zapewnienia materialnego i emocjonalnego wsparcia dzieciom. Przedłużenie życia spowodowało natomiast, że małżeństwa nie rozwiązują się w sposób naturalny poprzez śmierć jednego z partnerów, lecz mogą trwać jeszcze wiele lat po odejściu z domu najmłodszego dziecka¹³. Innymi problemami są kwestie związane z kohabitacją, pozycją dziadków w rodzinie, zmieniającą się rolą kobiety zarówno w domu, jak i w życiu zawodowym itd. Jednym z ważniejszych czynników, który powoduje przemiany struktury współczesnej rodziny, jest starzenie się społeczeństw. Z dostępnych danych wynika, że około 44% osób starszych to osoby samotne – w jednoosobowych gospodarstwach pozostaje 43,3% ogółu osób powyżej 60. roku życia¹⁴. Jednocześnie zmniejsza się liczba gospodarstw wielopokoleniowych. Należy zastanowić się nad problemem emigracji ludzi młodych – nie tylko pod kątem „eurosierot”, ale również pod kątem sytuacji życiowej osób starszych. To istotny element w strukturach rodzin, ponieważ oprócz dotychczasowego problemu migracji młodych ze wsi do miast należy rozpatrzeć masową emigrację Polaków za granicę. Elżbieta Trafiałek twierdzi, że na status społeczny człowieka starego dominujący wpływ ma model rodziny¹⁵. Zastąpienie rodziny wielopokoleniowej, w której starsi ludzie mieli swoje miejsce, rodzinami dwupokoleniowymi – ma konsekwencje w braku wzajemnego zrozumienia i porozumienia między generacjami¹⁶. W rodzinie dwupokoleniowej trudno zaspokoić potrzeby osób starszych.

Zastanawiając się dziś nad starością, a co za tym idzie – nad rzeczywistością i zmianami, jakie się w niej dokonały, można dojść do zaskakującego wniosku, że w stosunkowo krótkim czasie świat przeszedł tak ogromne przemiany. Również zmiany zachodzące we współczesnych modelach życia rodzinnego dotyczące struktury, stylu życia, zmniejszonej liczby dzieci, rozłącznych relacji międzypokoleniowych, tzw. miłości, intymności „na dystans” powodują, że człowiek starszy może czuć się zagubiony, zdecydowanie bowiem maleją szanse na realizację funkcji społecznych przez i wobec najstarszych członków rodziny¹⁷. Ludzie żyją coraz dłużej dzięki rozwojowi medycyny, która co chwilę zaskakuje nowym odkryciem. Ludzie nie tylko żyją dłużej – poprawia się także jakość ich życia. Przed seniorami stoją nowe wyzwania dotychczas nieprzypisane ich wiekowi. Wyzwania te dotyczą przede wszystkim spraw związanych z nowymi technologiami i umiejętnością wykorzystania ich w swoim życiu. Szeroko rozumiane multimedia powinny ułatwiać człowiekowi życie, pomagać mu w funkcjonowaniu w różnych obszarach. Niestety w związku z procesami starzenia się seniorom trudniej dostosowywać się do zmian, których są świadkami. Diagnoza Społeczna 2005 pokazuje, że seniorzy są grupą, która najslabiej uczestniczy w świecie nowoczesnych technologii. To może rodzić międzypokoleniowy dystans kulturowy generowany właśnie przez nowe reguły życia w społeczeństwie informa-

¹³ A. Filas, *Areszt domowy*, „Wprost” 1998, nr 15, s. 38.

¹⁴ B. Ziębińska, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010, s. 131.

¹⁵ Tamże, s. 131.

¹⁶ Tamże, s. 132.

¹⁷ Z. Szarota, *Starzenie się i starość w wymiarze instytucjonalnego wsparcia na przykładzie Krakowa*, Wydawnictwo UP, Kraków 2010, s. 109.

cyjnym¹⁸. Wszelkie zmiany w późniejszym wieku są trudniejsze do zaakceptowania. Istotne jest w tej sytuacji to, iż do tej pory osoby starsze miały autorytet, cieszyły się powszechnym szacunkiem, a w związku ze wspomnianymi wyżej zmianami i trudnościami seniorów w dostosowaniu się do tychże przemian grupa ta traci swoją dotychczasową pozycję zarówno w społeczeństwie, jak i mniejszych grupach – np. rodzinie. Dla piętnastolatka nie jest autorytetem dziadek, który nie potrafi wysłać/odebrać wiadomości sms czy mms. Babcia, która nie ma komputera z dostępem do Internetu, nie korzysta z komunikatora, nie ma konta pocztowego, nie ma internetowego konta bankowego nie pasuje do świata młodych ludzi. Istotnym problemem jest również to, że zwraca się uwagę na wyobcowanie młodzieży, a wyobcowanie starszego pokolenia bywa kompletnie ignorowane¹⁹. Jednym z podstawowych zjawisk niepokojących dzisiaj wielu polityków społecznych i andragogów jest wykluczenie społeczne. Z reguły rozumie się przez nie usunięcie, eliminowanie czy rugowanie osoby lub określonej kategorii ludzi z udziału (uczestnictwa) w danej formie życia społecznego²⁰.

3. Przemiany systemu wartości

Współczesne społeczeństwa gloryfikują takie cechy młodości jak: energia życiowa, spryt, zaradność, inicjatywa, przedsiębiorczość i odważne podejmowanie ryzyka – znalazły one większe uznanie niż życiowa mądrość i doświadczenie osób długowiecznych²¹. W latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku F. Adamski pisał, że przeobrażenia, jakie dokonały się w Polsce pod wpływem industrializacji i urbanizacji oraz nowych warunków społeczno-ustrojowych zmieniły w sposób zasadniczy sytuację małżeństwa i rodziny, ich strukturę oraz układ stosunków w obrębie grupy małżeńskiej²². Jeśli do tego, co napisał Adamski, dodać współczesną sytuację i kolejne ważne czynniki, do których należy zmiana ustrojowa 1989 roku w Polsce (jej konsekwencje społeczno-ekonomiczne) i kolejne 20 lat po tej zmianie, które są latami wielkich przemian w zakresie rozwoju technologii informatycznych, Internetu, procesów globalizacyjnych (w tym przystąpienie Polski do Unii Europejskiej), to widać jak bardzo duże zmiany nastąpiły w polskim społeczeństwie w ostatnich kilkadziesiąt lat. Przemiany te z pewnością miały wpływ na system wartości Polaków, na ich podejście do rodziny, do funkcji, jakie powinna ona pełnić. Już w 1982 r. F. Adamski twierdził, że rodzina straciła wiele swych dawniej spełnianych funkcji²³. Jeszcze niedawno funkcja prokreacyjna była przypisana jedynie do małżeństwa, dzisiaj coraz więcej dzieci rodzi

¹⁸ B. Ziębińska, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010, s. 110.

¹⁹ Tamże, s. 110.

²⁰ T. Aleksander, *Rekomendacja: wykluczenie społeczne a kształcenie dorosłych*, [w:] Z. Szarota (red.), *Oświata dorosłych wobec jednostek i grup de faworyzowanych Ku społecznej jedności*, Wydawnictwo Naukowe UP Kraków 2012, s. 5.

²¹ B. Ziębińska, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010, s. 120.

²² F. Adamski, *Wprowadzenie*, [w:] F. Adamski, *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1982, s. 10.

²³ Tamże, s. 10.

się poza formalnymi związkami małżeńskimi. O tym, jak bardzo zmienia się podejście do małżeństwa i rodziny, niech świadczy następująca definicja rodziny: „rodzina jest grupą osób połączonych przez więź małżeńską, więzy krwi, adopcję albo przez jakiegokolwiek seksualnie wyznaczające się relacje, w której po pierwsze – dorośli współpracują finansowo na rzecz utrzymania i opieki nad dziećmi, po drugie – jednostki są powiązane ze sobą intymnymi, interpersonalnymi stosunkami, po trzecie – członkowie identyfikują się z grupą, która posiada własną tożsamość”²⁴. A. Kwak pisze, że w latach 70. dwudziestego wieku zaczęło gwałtownie narastać zjawisko niezamężnej, heteroseksualnej kohabitacji²⁵. Zjawisko to obserwowano na całym świecie. Jedną z fundamentalnych zmian dotyczących rodziny polega na odchodzeniu od modelu, w którym jedynym żywicielem był mężczyzna²⁶. Jeszcze inną sprawą, o której warto napisać, jest osłabienie kontroli ze strony starszego pokolenia. Kontrola ta była związana z posiadaniem autorytetu przez starszych członków rodziny, co dzisiaj jest raczej wątpliwe. Kolejne zmiany nastąpiły w zakresie mentalności. W społeczeństwach tradycyjnych dominowała mentalność kolektywistyczna. W obecnych czasach mamy do czynienia z mentalnością indywidualistyczną. Pojawiły się nowe normy i wartości, takie jak szacunek do samego siebie, autonomia, samookreślenie²⁷. Dobro jednostek stawiane jest ponad dobro wspólnoty rodzinnej. Kolejne ważne zmiany, które są wskazywane przez badaczy rodziny to:

- pojawienie się mentalności rozwodowej i poligamii sukcesywnej²⁸. Wzrost ekonomicznej niezależności żon związany z ich udziałem w rynku pracy ułatwił rozwiązywanie niesatysfakcjonujących związków, które wcześniej trwały tylko z powodów ekonomicznych. Dane demograficzne mówią o krótszym okresie trwania małżeństw²⁹;
- zmniejsza się rozmiar rodziny – od kilkudziesięciu lat funkcjonuje pojęcie rodziny nuklearnej, atomowej, pojawia się życie w pojedynkę, życie bez dzieci;
- inne wyobrażenie małżeńskiego sukcesu. Jak pisze Z. Tyszka, „obecnie ulega modyfikacjom wewnątrzrodzinny świat wartości. Na znaczeniu zyskuje dobry status materialny i sukces materialny. Działalność mająca na celu zagwarantowanie statusu materialnego rodziny jest ważniejsza niż inne rodzaje rodzinnej aktywności”³⁰;
- sekularyzacja życia małżeńsko-rodzinnego;
- oddzielenie małżeństwa od prokreacji i współżycia seksualnego.

²⁴ A. Kwak, *Rodzina w dobie przemian, Małżeństwo i ko habitacja*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005, s. 9–10.

²⁵ Tamże, s. 10–11.

²⁶ Tamże, s. 19.

²⁷ A. Kwak, *Rodzina*... s. 22.

²⁸ F. Adamski, *Dokąd zmierzasz rodzinno?* „Wychowawca”, 1994, nr 12.

²⁹ A. Kwak, *Rodzina*... s. 36–37.

³⁰ Z. Tyszka, *Relacja „rodzina – społeczeństwo globalne” w okresie transformacji*, [w:] M. Ziemska (red.), *Rodzina współczesna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2001, s. 21.

W zasadzie każda wyżej opisana przemiana współczesnej rodziny ma znaczenie dla funkcjonowania w niej seniorów. Niewiele można przeczytać o tym, jak w przypadkach rozwodów odnajdują się dziadkowie. Dla wielu seniorów ich wnuki są całym życiem, a statystyki rozwodowe nie pozostawiają złudzeń, że ten problem dotyka coraz większej liczby par, ich dzieci i dziadków. Seniorzy stają też przed bardzo trudną i często dla nich niezrozumiałą sytuacją drugiego czy trzeciego małżeństwa ich dzieci. Jest to szczególnie trudne przede wszystkim dlatego, że oni zostali wychowani w innej rzeczywistości. Dla nich przysięga małżeńska znaczyła i znaczy wiele. Starsze pokolenie potrafiło postawić dobro rodziny ponad własne, indywidualne/egoistyczne potrzeby i zachcianki. Seniorzy nie rozumieją współczesnych młodych i dorosłych, dla których kwestie własnej kariery, pozycji, indywidualnych potrzeb są tak ważne, że znika z pola widzenia dobro rodziny, dzieci, seniorów. Aktywność rodzinna oparta na tradycji rodziny wielopokoleniowej prowadzącej wspólne gospodarstwo domowe, współcześnie przybiera kształt zależny od potrzeb młodszych pokoleń, presji wczesnego usamodzielnienia się dzieci i migracji zarobkowych – taka modyfikacja prowadzi często do osamotnienia osób starszych oraz pozostawienia ich samych sobie (...) ³¹. Marginalizacja kulturowa ludzi starszych nie jest jedynie efektem zmiany ładu społecznego w Polsce, ale wynika także z dominacji wartości kultywowanych przez młodsze grupy społeczeństwa, również w innych regionach świata, głównie Europy Zachodniej i Ameryki Północnej. Te wartości są wyznaczone przez tzw. kulturę postmodernistyczną, a także przez kulturowe następstwa korzystania z technologii informacyjno-komunikacyjnych ³². Edukacja dorosłych była zawsze skutecznym sposobem na walkę z wykluczeniem społecznym, czyli strategią na włączanie ludzi wykluczonych w uczestnictwo społeczne ³³. Istnieją i wciąż się rozwijają różnorakie staże, praktyki, szkoły rodzenia, kursy, warsztaty wdrażające do nowych ról podejmowanych przez osoby dorosłe w życiu zawodowym, rodzinnym i społecznym, ale w dalszym ciągu trudno dostrzec „szkoły” przygotowujące do nieuchronnej fazy życia człowieka (starości) trwającej coraz dłużej ³⁴.

³¹ J.K. Wawrzyniak, *Funkcjonowanie ludzi starych, wyzwania dla edukacji dorosłych*, [w:] Z. Szarota (red.), *Oświata dorosłych wobec jednostek i grup defaworyzowanych. Ku społecznej jedności*, Wydawnictwo Naukowe UP Kraków 2012, s. 356.

³² B. Ziębińska, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010, s. 107.

³³ T. Aleksander, *Rekomendacja: wykluczenie społeczne a kształcenie dorosłych*, [w:] Z. Szarota (red.), *Oświata dorosłych wobec jednostek i grup defaworyzowanych Ku społecznej jedności*, Wydawnictwo Naukowe UP Kraków 2012, s.6.

³⁴ J.K. Wawrzyniak, *Funkcjonowanie ludzi starych, wyzwania dla edukacji dorosłych*, [w:] Z. Szarota (red.), *Oświata dorosłych wobec jednostek i grup defaworyzowanych. Ku społecznej jedności*, Wydawnictwo Naukowe UP Kraków 2012, s. 360.

Bibliografia

1. Adamski F., *Dokąd zmierzasz rodzinie? „Wychowawca”*, 1994, nr. 12.
2. Adamski F., Wprowadzenie, [w:] F. Adamski, *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1982.
3. Aleksander T., *Rekomendacja: wykluczenie społeczne a kształcenie dorosłych*, [w:] Z. Szarota (red.), *Oświata dorosłych wobec jednostek i grup defaworyzowanych. Ku społecznej jedności*, Wydawnictwo Naukowe UP Kraków 2012.
4. Filas A., *Areszt domowy*, „*Wprost*” 1998, nr 15.
5. Kawula S., Brągiel J., Janke A.W., *Pedagogika rodziny*, Toruń 2006.
6. Kwak A., *Rodzina w dobie przemian, Małżeństwo i kohabitacja*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005.
7. Szarota Z. (red.), *Oświata dorosłych wobec jednostek i grup defaworyzowanych. Ku społecznej jedności*, Wydawnictwo Naukowe UP Kraków 2012.
8. Szarota Z., *Starzenie się i starość w wymiarze instytucjonalnego wsparcia na przykładzie Krakowa*, Wydawnictwo UP, Kraków 2010.
9. Tyszka Z., *Relacja „rodzina – społeczeństwo globalne” w okresie transformacji*, [w:] M. Ziemska (red.), *Rodzina współczesna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2001.
10. Tyszka Z., *Rodzina we współczesnym świecie*, UAM, Poznań 2002.
11. Wawrzyniak J.K., *Funkcjonowanie ludzi starych, wyzwania dla edukacji dorosłych*, [w:] Z. Szarota (red.), *Oświata dorosłych wobec jednostek i grup defaworyzowanych. Ku społecznej jedności*, Wydawnictwo Naukowe UP Kraków 2012.
12. Ziębińska B., *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010.

mgr Tomasz NESTERAK

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Nowy Sącz

e-mail: tomasz_nesterak@op.pl